

A. JAKULIS

BŪDINGESNIEJI BŪTOJO DAŽNINIO IR BŪSIMOJO LAIKŲ VARTOJIMO ATVEJAI XVI–XVII a. LIETUVIŲ RAŠTUOSE

I

§ 1. Ne visame lietuvių kalbos plote būtasis dažninis laikas reiškiamas vienodai. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje ir daugelyje tarmių vartojamos sintetinės šio laiko formos, padarytos iš bendraties kamieno ir priesagos *-dav-* (*būdavau*, *būdavai*, *būdavo* ir t.t.).¹ Kai kuriose vakarų dzūkų tarmėse pasitaiko viena kita forma su priesaga *-lav-* (*būlavo* ir kt.). Žemaičių tarmėse būtasis dažninis laikas reiškiamas analitinėmis formomis, susidedančiomis iš pagalbinio veiksmazodžio *liuobėti* asmenuojamųjų formų (ar nekaitomos formos *liuob*) ir bendraties arba būsimąjo laiko lyčių (*liuobu dirbti*, *liuob dirbti*, *liuob dirbs* ir t.t.).²

XVI–XVII a. kalbos paminkluose būtasis dažninis laikas reiškiamas irgi nevienodai. Analitinės jo formos čia visiškai nevartojamos. Dažniausiai senuosiuose lietuvių raštuose vartojamos *būdavau* tipo formos. Kai kuriuose jų randamos formos su priesagomis *-lav-* ir *-dlav-* (*duodlavo*, *eidlavo*). Būtojo dažninio laiko priesaga *-lav-* vyrauja B. Vilento raštuose (*prijmlawa* Vln44_{23–24}, *aprinklawa* VlnEEp 123_{8–9}, *nūtarilawome* VlnEEp 157_{22–23}, *turelawa* VlnEEp 210₁₄ šalia po vieną kartą pavartotų *sussieidlawa* VlnEEp 197₇ ir *eidawa* VlnEEp 31₂₀); beveik vien *būlavo* tipo formos vartojamos 1573 metų Volfenbiutelio Postilėje (V. Gaigalaičio liudijimu³, čia pavartotos 28 šio tipo formos ir tik viena forma su *-dlav-*). Tik po vieną formą su priesaga *-lav-* rasta S. M. Slavočinskio giesmyne (*butawau* II 25₁₄)⁴, 1600 m. leidinyje „Margarita Theologica“ (*apsiteplawa* 145b₆) ir jos priede „Apie popieszischkaie Missche“ (*pamuschlawa* 21b₁₀). Šešios tokio tipo formos užfiksuotos J. Bretkūno biblijos vertime⁵ ir dvi L. Zengštoko giesmyne⁶.

¹ Apie būtojo dažninio laiko darybą žr. Chr. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo, 1942, 172–173;

² Smulkiau apie šio tipo formas žr. V. Vitkauskas, *Būtasis dažninis laikas šiaurės ir rytų žemaičių tarmėse*, LKK IV (1961) 158–162.]

³ Žr. W. Gaigalat, *Die Wolfenbütteler litauische postillenhandschrift aus dem jahre 1573*, „Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft“, V (1901), 121–122.]

⁴ Tai vienintelė būtojo dažninio laiko forma šiame leidinyje.

⁵ Žr. F. Specht, *Lituanica*, KZ LVII (1930) 290.

⁶ Žr. A. Bezzenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts*, Göttingen, 1877, 118.

Tipas su *-dlav-*, be minėtųjų paskirų formų iš B. Vilento „Evangelijų bei Epistolų“, Volfenbiutelio Postilės ir L. Zengštoko giesmyno, beveik nuosekliai⁷ vartojamas 1600 metų leidinyje „Margarita Theologica“ (iš viso 18 formų)⁸.

§ 2. Prieš pradėdant kalbėti apie būtojo dažninio laiko formų vartojimą senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, būtina nors bendriausiais bruožais apibūdinti, kokia reikšmė šios formos vartojamos dabartinėje lietuvių kalboje. Kalbininkų darbuose paprastai rašoma⁹, kad būtojo dažninio laiko formomis pasakomas „įprastinis“, „daug kartų praeityje pasikartojęs veiksmas“ arba veiksmas, kuris „dažnai arba paprastai atsikartodavo arba atsitikdavo“. Tokie apibrėžimai, atskleisdami kai kuriuos būdingus šio laiko formų reikšmės bruožus, vis dėlto nepasako, kokios turi būti sąlygos, kad tas formas būtų galima arba būtina vartoti.

Kaip rodo būtojo dažninio laiko formų vartojimo analizė, viena svarbiausių šių formų ypatybių yra ta, kad jomis pasakomas veiksmas, kuris kartojosi praeityje su tam tikromis pertraukomis. Ši ypatybė pirmiausia atskiria būtojo dažninio laiko reikšmę nuo intensyvinių-iteratyvinių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko reikšmės. Intensyviniai-iteratyviniai veiksmažodžiai to pertraukų buvimo ar nebuvimo nepasako (plg. *po vakarienės jis valandą skaitydavo knygą* ir *po vakarienės jis valandą skaitinėjo knygą*).

Kita būtina būtojo dažninio laiko formų vartojimo sąlyga yra ta, kad veiksmas turi būti pasikartojęs neapibrėžtą skaičių kartų¹⁰. Kai pasakomas tikslus ar bent apytikslis pasikartojimų skaičius, būtojo dažninio laiko formų vartoti negalima, plg. *tris (penkis, penkiolika) kartų skaičiau tą knygą* arba *kelis kartus (kelias dešimtis kartų) skaičiau...*

§ 3. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose būtojo dažninio laiko formos kaip tik ir vartojamos tais atvejais, kai yra abi minėtosios sąlygos¹¹. Pvz.:

Baŕniczia nog deschimes metu nebuwau Tektai suburtinikie ant burtas weizdedauau. Mž 11₃₋₄. Ant schwentes tada | turelawa Storasta pagal paiunkima |

⁷ Išimtytis yra jau minėtoji forma su priesaga *-lav-* ir *tapdawa* MT 119b₂₀. Pastaroji forma pavartota neaiškiamame sakinyje.

⁸ Plg. A. Bezenberger, op. cit., 117—118.

⁹ Plg.: J. Jablonskis, Rinkiniai raštai, I, Vilnius, 1957, 246—247; Chr. Stang, op. cit., 173; J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, 189; J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, 221; V. Vitkauskas, op. cit., 157.

¹⁰ Pasikartojimo dažnumas ar retumas neturi jokios reikšmės ir gali būti pasakomas kitomis leksinėmis priemonėmis, plg., *jie dažnai (kasdien, visada) tardavosi* ir *jie retkarčiais (kartais) tardavosi*.

¹¹ Galima nurodyti tik po vieną atvejį iš Bretkūno „Postilės“ ir Morkūno „Postilės“, kur būtojo dažninio laiko formos pavartotos neatitinkančia tų sąlygų reikšme:

Ir wis iau atlikens... Danguna ira Ŗengens nūg kalno Aliwu |kursai arti buwa pas miesta Ieruzalem| kur kiemelis budaw a wardu Bethania BP II 113₁₉₋₂₂; Ionatás átáies páŖlávino Dowiduy |o duodáwá iámuy didi átáuŖima ápe Pona Diewa io| biłodámás iop tus žodžius... MP 80a₄₅ — 80b₃.

wiena kalini βmonemus ischleisti... VlnEEp 210₁₄₋₁₆. *Nesa anis swieta kaip ir peikdami nūg kitu βmoniu | atsiskirdawa | ipacziu rubu bei budu wikadewa, tankei pasnikaudawa | tankei melsdawa Diewa...* BP II 355₂₁₋₂₄. ...ghis patsáy ápe sáwę tą swiecziima wisád duodawá | bitodamás... MP 98b₇₋₈. *Tėnai kárta tikos | tai ko niėkad ne būdawo...* DP 406₄₁. *Sužieduotine weydu sawo pamečiu plonu ažudingdawo* SP I 223₁₁₋₁₃.

§ 4. Esant dviem minėtosioms sąlygoms, būtojo dažninio laiko formos gali, bet ne būtinai turi būti pavartotos. Opozicijos būtasis kartinis laikas : būtasis dažninis laikas pirmasis narys yra nežymėtas (pasikartojimas neišreikštas), o antrasis – žymėtas (pasikartojimas išreikštas). Vadinasi, būtojo kartinio laiko formomis gali būti pasakomas tiek vienkartinis, tiek pasikartojantis veiksmas. Tais atvejais, kai pasikartojančiam veiksmui žymėti vartojamos būtojo kartinio laiko formos, kartojimasis paprastai pasakomas leksinėmis priemonėmis, plg., *jis daug kartų (ne kartą, kiek kartų) žadėjo pasitaisyti*¹².

Senuosiuose paminkluose būtojo kartinio laiko formos tokia reikšme vartojamos gana dažnai. Pvz.:

Diewas pirmai tankei ir tuleropu budu kalbeia tiewump | per Prarakus... VlnEEp 18₁₃₋₁₄; *Tūgi kartais patsai Diewas βmonems kosani sake | kaip dabar girdeiom | kartais per sawa tarnus Baβniczoie dawę sakjti* BP I 246₆₋₈. *Waikai gimditoiems sawa tankei istrowa isch nasru ischtrauke | Tada nei brolis brolio | nei sesū sesseres ne pasigaileio* BP II 343₁₀₋₁₂. *Ir Pówilas búwo teip grėnas | iog dažnai ne turėio ko wálgit' | ir bádą kęst' musio* DP 558₂₉₋₃₀. *Kuriii... wissad pergaleio priešinikus sawūsius...* DP 459₂₃. ... *Ponás musu... dienomis mokia | Ewángelia S. ápsakia | o náktimis ánt máldu buwá* SE 218₁₇₋₁₉.

Dabartinės lietuvių kalbos požiūriu ne visuose pateiktuosiuose sakiniuose tiktų vartoti būtojo kartinio laiko formas. Labiausiai krinta į akis veiksmoždziai *ischtrauke, ne pasigaileio, ápsakia*. Toks šių formų vartojimas tikriausiai rodo ne tiek vengimą vartoti būtojo dažninio laiko formas, kiek tai, kad įvykio ir eigos veikslų opozicija, kuri ir dabartinėje lietuvių kalboje toli gražu ne visada aiški, XVI – XVII a. buvo dar mažiau išryškėjusi¹³.

§ 5. Nors sintaksinės situacijos, kuriose galėtų būti vartojamos būtojo dažninio laiko formos, daugelyje senųjų lietuvių kalbos paminklų nėra retos, tačiau šios

¹² Tos pačios leksinės priemonės, rodančios veiksmo kartojimąsi, bet nepasakančios tų pasikartojimų skaičiaus, gali būti ir tada, kai vartojamos būtojo dažninio laiko formos.

¹³ Dabartinėje lietuvių kalboje įvykio veiksmo veiksmoždžių būtojo kartinio laiko formomis pasikartojantis veiksmas paprastai gali būti pasakomas tik tuo atveju, kai leksinėmis priemonėmis nors labai neapibrėžtai nurodomas pasikartojimų skaičius. Jei pasikartojimų skaičius visiškai nenurodomas, vartojamos būtojo dažninio laiko lytys. Eigos veiksmo veiksmoždžių būtojo kartinio laiko formomis galima pasakyti pasikartojantį veiksmą bet kuriuo atveju, pvz., *ne kartą priminiau, bet visada primindavau ir ne kartą (visada) sakiau*.

formas pasitaiko palyginti retai. Tiesa, kai kuriuose paminkluose būtojo dažninio laiko formų yra ne taip maža, pvz., M. Daukšos „Postilėje“ – 94 formos, J. Bretkūno „Postilėje“ – 61, K. Širvydo „Puntuose sakymų“ – 39, 1600 m. leidinyje „Margarita Theologica“ – 19. Dažnai jos vartojamos Morkūno „Postilėje“¹⁴. Tačiau, turint galvoje gana didelę minėtųjų kalbos paminklų apimtį, šių formų nėra daug. Kituose mažesnės apimties paminkluose pasitaiko vos viena kita būtojo dažninio laiko forma, pvz., M. Mažvydo „Katekizme“ – 3 (*trakβdawa* 8₈, *weizdedauau* 11₄, *wadindawa* 35₅)¹⁵, B. Vilento „Evangelijose bei Epistolose“ – 5 (žr. § 1), „Enchiridione“ – 1 (žr. § 1), M. Petkevičiaus „Katekizme“ – 1 (*kálbedawa* 249₈), S. M. Slavočinskio „Giesmėse“ – 1 (žr. § 1). Retos jos ir 1653 m. Kėdainių leidiniuose: „Knygoje nobažnystės“ – 15 (devyniuose sakiniuose), „Sumoje“ – 6, „Maldose krikščioniškose“ – 3 (*iβklausidaway* 3₂₄, *suteakdaway* 3₂₆, *ápwerždaway* 3₂₇ – visos viename sakinyje. Vienintelė būtojo dažninio laiko dalyvio forma rasta M. Daukšos „Postilėje“: *O Ant' gálo wissi βwėtiéii | teip saw βita mēta naktiés | ant' maldós ir ant' laupses Diéwo mielái aprinkdâwē... 620*₁₀₋₁₁.

§ 6. Nelengva nustatyti, kodėl XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose taip retai vartojamos būtojo dažninio laiko formos, nes priežastys gali būti labai įvairios.

Galima būtų manyti, kad pirmųjų lietuviškų knygų pasirodymo laikotarpiu būtojo dažninio laiko formos tarmėse buvo vartojamos žymiai rečiau, o kai kur gal ir visiškai nevartojamos. Kad šio laiko formų vartojimo sfera iš tikrųjų buvo kiek siauresnė, negu dabartinėje lietuvių kalboje, rodo jau § 4 minėtas faktas, jog bet kuri pasikartojanti veiksmažodžių būtojo kartinio laiko formos, nepaisant tų veiksmažodžių veiksmo. Tačiau vien tuo negalima paaiškinti būtojo dažninio laiko formų retumo. Pastebėta, kad daugelyje senųjų lietuvių kalbos paminklų dažniau, negu dabartinėje literatūrinėje kalboje ir didžiausioje tarmių dalyje, vartojami intensyviniai-iteratyviniai veiksmažodžiai. Intensyvinių-iteratyvinių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko formų funkcijos panašios į kitų veiksmažodžių būtojo dažninio laiko funkcijas. Tose tarmėse, kuriose intensyviniai-iteratyviniai veiksmažodžiai labiau paplitę, jų būtojo kartinio laiko formos dažnai vartojamos vietoj laukiamų būtojo dažninio laiko formų¹⁶. Remdamiesi šia aplinkybe, kalbininkai mano, jog intensyvinių-iteratyvinių veiksmažodžių gausumas XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose (ir, žinoma, tarmėse) ir yra ta priežastis, dėl kurios kai ku-

¹⁴ Žr. 18 išnašą.

¹⁵ Beje, *wadindawa* tikriausiai yra korektūros klaida vietoj *wadindama*, plg. Chr. Stang, op. cit., 23 (1 išnaša).

¹⁶ Žr. E. Fraenkel, Das litauische Imperfekt und seine Umschreibung im Žemaitischen, KZ LXIII (1936) 99; P. Arumaa, Litauische Mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen, Tartu, 1931, 59–60, 73.

riuose senuosiuose raštuose taip retai vartojamos būtojo dažninio laiko formos¹⁷. Iš tikrųjų, beveik neabejotina, kad tose tarmėse, kuriose buvo vartojama labai daug intensyvinių-iteratyvinių veiksmažodžių, būtojo dažninio laiko formos galėjo būti retos, tačiau senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose mažoka medžiagos, iliustruojančios šį teiginį. Iteratyvinių-intensyvinių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko formos retai pavartojamos tokiose sintaksinėse pozicijose, kuriose tikrai turėtų būti būtojo dažninio laiko formos, pvz.:

Net Szidu gimmine ir pertankei raupsais sirgineia delei stipru gerimu | ir daug iu isch tos liggos turreia smerti gauti BP I 188₅₋₈. *O iog Tęwai tikraie malda garbinoia DIEVA... bei prasineschdlawa wissokeis lemtumais | gerą teipaeig sašine palaikidlawā... MT 230b₂₋₆. ... guleia po wartu io wočiuotas. Gienzdámás but priwaldintás iβ trupučiu kurie puldineia nuo stala bágočiaus... SE 140₈₋₁₁.*

Kiek daugiau tokių atvejų tik M. Daukšos „Postilėje“, pvz.:

... tóii giwátá... buwo βwiesumú žmonių: tay yra | ne tiekái žmonemus buwimo | ir giwénimo pridawinéio | bet ir pažinczia Diewo | ir βwiesumú nūmonios arba iβminties wissús apβwiedzawo 44₄₈₋₅₂. Todelig wel' sename zókone βwētúiu ne įwadinéio | bet tiéktai prašidawo W. Diéwą | per ių nūpelnús 538₃₅₋₃₇. ... ir anų metú atminimą βwētúiu apwaikβtinéio | ir mūczelnikus βwētúsius skomiéip Wieβpatiés... minédawo... 539₅₀₋₅₂.

Kad būtojo dažninio laiko formų reikšmė buvo skiriama nuo intensyvinių-iteratyvinių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko formų reikšmės liudija ir viena kita pastarosios klasės veiksmažodžių būtojo dažninio laiko forma, pvz., *waikszczodawa* BP II 338₁₆, *wáikβcziodawo* DP 149₂₀, 443₄₂₋₄₃, *suwáikβcziodawos* DP 339₄₇, *įwadinéidawo* DP 403₁₂, *neβiodáwo* KN 213₃₁.

§ 7. XVI – XVII a. lietuvių kalbos paminkluose gana dažnai pagrečiui vartojamos būtojo dažninio ir būtojo kartinio laiko formos, nors abiem atvejais jos reiškia neapibrėžtą skaičių kartų pasikartojusį veiksma, pvz.,:

... kaip iaunesnis buwai | tada iūseis pats ir eidawai kur noredams BP I 410₁₂₋₁₃. *... kurie kitu βmoniu prakaito ir lobio trokschdami | kú tiktai primanidawa | luppa ir iu kraughi issurbe... BP II 356₇₋₉. ... bęť kad qnt' ių eilos atáio | idqnt' tarnáutų bažniczioia | tad ir móteris ir wáikus ir namús aplaizdawo | ir negriždawo namúsn sawúsn' | neť wissą sawą métą atateisę. DP 465₁₈₋₂₁. ... kaip kunigai Baal dr a s k e alba b a d i d l a w a s a w a k u n u s* MT 187a₁₅₋₁₆. *o tenay kas noreio prieg bážnicziay wáiką sáwo atlikt | tádá ghi tenay iβláykie mokstuose ir cnatose | o budawá iżgi io tarnas Diewo* MP 88b₂₇₋₂₉.

Dabartinėje lietuvių kalboje tokiais atvejais įprasta vartoti vienodas formas. Reikia pasakyti, kad toks nenuoseklus būtojo dažninio ir būtojo kartinio laiko

¹⁷ Plg. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947, 116.

formų vartojimas būdingas ne visiems seniesiems lietuvių raštams, nekalbant apie tuos paminklus, kuriuose būtojo dažninio laiko formų labai maža. Paralelaus dvejų formų vartojimo atvejų nėra K. Širvydo „Punktuose sakymų“. Galima manyti, kad ne visose lietuvių tarmėse būtojo dažninio laiko formos buvo vienodai įsigalėjusios. Atrodo, kad plačiausiai vartojamos jos turėjo būti bent kai kuriose rytiečių tarmėse. Be K. Širvydo raštų, apie tai liudytų ir Morkūno „Postilė“, kurioje labai gausu būtojo dažninio laiko formų¹⁸, nors jos kartais vartojamos nenuosekliai arba net ne vietoje¹⁹. Reikia pripažinti, kad negalima bent kiek tiksliau nustatyti, kuriose tarmėse jos buvo rečiausiai vartojamos. Vien statistiniais duomenimis remtis negalima, nes visi senieji lietuvių kalbos paminklai buvo sekimai arba vertimai iš kitų kalbų, kuriose nėra formų, analogiškų lietuvių kalbos būtojo dažninio laiko formoms. Sąmoningai ar nesąmoningai autoriai galėjo rinktis pirmiausia tas išraiškos priemones, kurios jiems atrodė artimesnės originalo kalbai. Vadinasi, iš to, kad B. Vilento raštuose arba M. Petkevičiaus „Katekizme“ šios formos labai retos, negalima daryti jokių išvadų apie jų vartojimo dažnumą atitinkamose tarmėse²⁰.

Pagaliau gali būti, kad kai kuriose tarmėse arba net dideliame tarmių plote būtojo dažninio laiko formos nebuvo vartojamos. Nors visuose čia suminėtuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose pasitaiko bent jau po vieną šio laiko formą, tačiau vienas kitas autorius galėjo ją pavartoti, paveiktas kitų autorių raštų ar kitų tarmių.

II

§ 1. Lietuvių kalbos būsimojo laiko formomis pasakomas realus autoriaus požiūriu veiksmas, vėlesnis už kalbamąjį momentą²¹. Šia, tiesiogine, reikšme būsimojo laiko formos dažniausiai ir vartojamos senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Pvz.:

Kurssai tikies ir bus apkrikstitas bus ischganitas... Mž 24₁₆₋₁₇. O kada kelsūs | pranoksiu ūsus Galileo VlnEEp 196₁₄₋₁₅. Ius werksite ir raudosite | bet swietas džaugsisi BP II 69₁₁₋₁₂. Wæsiu tawe iei gimditoiei satars... MT 225a₁₇₋₁₈. ... tikim wissi | Iog tay mumis pone nuog tåwe stosisi KN 180₁₂₋₁₃.

¹⁸ Medžiaga nuosekliai rinkta tik iš dalies Morkūno „Postilės“, todėl tikslesnės statistikos pateikti negalima. Aišku tik tiek, kad būtojo dažninio laiko formos randamos dažniau, negu M. Daukšos „Postilėje“.

¹⁹ Plg. 11 išnašą.

²⁰ Beje, šių autorių raštuose apskritai retos situacijos, kuriose tiktų pavartoti būtojo dažninio laiko formas.

²¹ Čia neskiriamas absoliutinis ir santykinis laiko formų vartojimas, todėl kalbamuoju momentu vadinama bet kuri aktuali kalbos ar pokalbio situacija, kalbančiojo suvokiama kaip pradinis taškas veiksmų laiko santykiams nustatyti; plg. Z. Dumašiūtė, Dabartinės literatūrinės lietuvių kalbos veiksmoždžio vientisinio esamojo laiko reikšmė ir vartojimas (disert. rankr.), 1961, 36.

Realus veiksmas, vélesnis už kalbos momentą, kartais pasakomas ir esamojo laiko formomis²². Senieji lietuvių kalbos paminklai šiuo atžvilgiu iš esmės nesiskiria nuo dabartinės lietuvių kalbos. Pasitaiko tik vienas kitas ryškesnis pavyzdys, kai esamasis laikas vartojamas vietoj laukiamų būsimąjo laiko formų²³, pvz.:

... *Esch ius krikschtiju wandeimi | Bet ateit po manens stipresnis... Tassai ius krikschtis Schwenta Dwase ir Vgnimi* BP II 239₁₆₋₁₉. *Todelei eikite ant kaeliu | ir pawadinkite ant swodbos | ka randat* BP II 465₂₋₃. *Tai kas prašoko | regėsis iėmus kaip niėkas | o tai kas atėit' | gālo niėkad ne tur.* DP 554₃₈₋₃₉. *Prekaukite tieg pokolay ateymi | iž dungans gały swieto unt sudo* PS I 367₂₇₋₂₉.

Vadinasi, XVI–XVII a. lietuvių kalbos būsimąjo laiko formų vartojimo tiesiogine reikšme sfera buvo tokia pat, kaip dabartinėje lietuvių kalboje.

§ 2. Be tiesioginės reikšmės, būsimąjo laiko formoms labai būdingi įvairūs modaliniai atspalviai. Modalinių reikšmių įvairumu būsimasis laikas gerokai pralenkia kitus indikatyvo laikus. Tai susiję su pačia tiesiogine šio laiko reikšme: būsimąjo laiko formomis pasakomas ne įvykęs arba vykstant, o tik numatomas, projektuojamas veiksmas, todėl bet kuriuo šio laiko formų vartojimo atveju neišvengiamas šioks toks netikrumo, spėjimo elementas. Šia reikšmės ypatybe būsimąjo laiko formos artimiausios tariamosios nuosakos formoms, todėl būdingiausia modalinė būsimąjo laiko formų reikšmė ir yra konjunktyvo reikšmė. Dažnai būsimąjo laiko formos vartojamos ten, kur jos gali būti pakeistos tariamosios nuosakos formomis, nepakeičiant arba beveik nepakeičiant sakinio reikšmės atspalvio. Būsimąjo laiko formos potencialine konjunktyvo reikšme dažnai vartojamos visuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz.:

Iei tar ėssi | iog sáule žibėt' ne gal': abidą iei padar ėssi DP 559₃₋₄. *Nežadziu yra kuris | ne draudžia | ne bara | ne iuda artimo sáwo... ipačiey kad tikisi iog iž io sudraudimo lausis pikto | ku buwo pradeis darit* SP II 53₇₋₁₆. *O noris marios apims wisa žiame | Toks páβelpime liks žmogus táwame* SG II 15₂₋₃.

Konjunktyvinė būsimąjo laiko formų reikšmė ypač aiški tais atvejais, kai jos vartojamos pakaitomis su tariamosios nuosakos formomis, pvz.:

... *a iey kitaip padaritumbei | tada būs βmones apsunknitas | iog ne wiena isch tū gerai neatmjs* Vln 3₂₄₋₂₆. *Nesa iei neeicziau Palinksmintoie Schwenta Dwase neateis iusump...* BP II 96₁₅₋₁₇. *Iaŋgu kadá jums žiamiβkus danktus sakiiau | o netikite; kaŋpogi kada jumus sakičia danguius intikiesite* SE 136₉₋₁₁.

Bent kiek didesnių skirtumų tarp būsimąjo laiko formų vartojimo potencialine konjunktyvo reikšme atskirų autorių raštuose nėra. Pagaliau dažnai neįmanoma nustatyti aiškios ribos, kur šios formos turi modalinį atspalvį ir kur jos vartojamos

²² Žr. Z. Dumašiūtė, op. cit., 125–129.

²³ Plg. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947, 113, 116.

tik tiesiogine reikšme. Galima pridurti, kad būsimąjo laiko formos modalinę konjunktyvo reikšmę gali turėti tik tada, kai jos vartojamos sudėtinuose sakiniuose, o ypač dažnai – konstrukcijose su sąlygos aplinkybės šalutiniu sakiniu. Beje, sąlygos konstrukcijose jos visada turi bent jau šokią tokį tariamumo atspalvį, o jo ryškumą nulemia kontekstas arba kalbos situacija. Modalinė konjunktyvo reikšmė būdinga būsimąjo laiko formoms ir dabartinėje lietuvių kalboje.

§ 3. „Formoje krikštymo“, „Giesmėse krikščioniškose“, B. Vilento raštuose, J. Bretkūno biblijos vertime ir D. Kleino giesmyne būsimąjo laiko formos kartais pavartojamos optatyvine konjunktyvo reikšme (tikslo aplinkybės šalutiniuose sakiniuose)²⁴, pvz.:

Atwerk kieta schirdi | Ieng Christus per Szodi | Nu ing tawe ineis | Tawa schirdie giwens MŽ 156_{13–16}. *Wesk mus su tawimi | Ieng dangui mes budami | Tawe garbinsim | Amen* MŽ 167_{5–7}. *Sekma diena turi schwesti | ieng tu su namais atsijlsi | palausi nūg tawa darba | ieng tawip bus darbs Diewa...* MŽ 388_{8–11}. *Garbink tiewa tawa ir motina tawa | ieng ilgai giwesi ant βemes* Vln 10_{12–13}. *Ischczistikit todielei senaghi raugą | ieng busit nauņas imaischimas | kaip ir este nerauginti* VlnEEp 63_{17–19}. ... *žmones tu priprowik | Jeng tawą walę séks...* K1M 10_{5–6}.

Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje tokio tipo konstrukcijose vartojamos tik tariamosios nuosakos formos; tarmėse taip pat, rodos, nepasitaiko tokių būsimąjo laiko vartojimo atvejų²⁵.

§ 4. Jau seniai pastebėta, kad būsimąjo laiko vienaskaitos ir daugiskaitos antrojo asmens formos dažnai vartojamos kalbančiojo valiai, įsakymai, liepimui pasakyti²⁶. Senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose būsimąjo laiko formos modaline imperatyvo reikšme vartojamos gana dažnai, pvz.:

Prisch kaplana skundima ne prieleisi net pa dweiu alba triju liudiniku MŽ 31_{13–14}. *Isch wissu medziu Daršo walgisi | tiktai isch medzio ischminties neragausi* BP II 47_{5–7}. ... *ne kalbėssi piktái arba ne kéiksi* DP 191₃₅. *Wieβpati Diewu tawo garbinsi, ir iam pačiam tarnausi* SP II 1_{20–21}. *Ant pomieties tay turesi | Iuog Ponás Christus kietesi: Tuo tieβikis suspaudime...* KN 160_{8–10}.

Dažniausiai šia reikšme būsimąjo laiko formos vartojamos dievo arba bažnyčios įsakymuose, todėl gali atrodyti, kad jomis reiškiamas kategoriškesnis įsakymas,

²⁴ Plg. A. Bezenberger, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts, Göttingen, 1877, 259; E. Hermann, Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze, Jena, 1912, 11, 25, 53.

²⁵ Po vieną tokio vartojimo pavyzdį rasta vėlesniuose leidiniuose – 1787 m. „Žyvate“ ir Rupeikos „Jono iš Svisločės“ 1823 m. leidime. Bene vienintelis tokio tipo pavyzdys iš tarmių užrašytas A. Šleicherio: ... *tū manė iki prė pėklos angós turì nunėszti, kád àsz tū du grabù pamatýsiu*; žr. A. Schleicher, Handbuch der litauischen Sprache, II, Lesebuch und Glossar, Prag, 1857, 188₂₆.

²⁶ Plg., pvz.: A. Bezenberger, op. cit., 258; A. Doritch, Beiträge zu litauischer Dialektologie. Tilsit, 1911, CLXXXI; F. Specht, Litauische dialektische Texte aus Russisch-Litauen. Grammatiche Einleitung, Leipzig, 1920, 31.

negu liepiamosios nuosakos formomis. Tačiau vargu ar galima manyti, kad taip buvo ir šnekamojoje kalboje. Visuose senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose šalia būsimajo laiko formų visiškai ta pačia reikšme (pvz., dievo ir bažnyčios įsakymuose) vartojamos ir liepiamosios nuosakos formos. Pasitaiko atvejų, kai tame pačiame sakinyje vieną kartą pavartota būsimajo laiko forma, o kitą kartą liepiamosios nuosakos forma. Negalima abejoti, kad vienu ar kitu formų vartojimui šiokią tokią įtaką turėjo ir originalas ar literatūra, kuria naudojosi senųjų lietuvių kalbos paminklų autoriai. Be to, kai kurie dažniau vartojami posakiai galėjo būti visuotinai priimti bažnytinės kalbos praktikoje, o iš ten patekti į beveik visų autorių raštus. Dievo ir bažnyčios įsakymai kaip tik turėjo priklausyti šiai grupei. Dėl šios priežasties negalima nustatyti, ar imperatyvinė būsimajo laiko formų reikšmė buvo vienodai būdinga visoms lietuvių tarmėms²⁷. Bet tokio šių formų vartojimo negalima paaiškinti tik religinių raštų, parašytų kitomis kalbomis, įtaka. Negalima jau vien todėl, kad originaluose (kur jie žinomi) ir vertimuose tokio vartojimo atvejai ne visada sutampa. Pavyzdžiui, Petkevičiaus „Katekizme“ dažniausiai būsimajo laiko formos imperatyvine reikšme vartojamos ten, kur jos yra lenkiškame tekste, net *Nie bėdžieβ zábijał* verčiama *Neuzumuβki* 5₁₂, *Nie bėdžieβ się im nigdy klániał* – *ne turite giems klóniotisi* 107_{14–15}, o *nie czyn* verčiama *nedirbsi* 108₉, *Nie żaday* – *ne gieysi* 109₂₁ ir t.t.²⁸

§ 5. Beveik visais minėtais atvejais, kai būsimajo laiko formos sakiniuose turi labai ryškias modalines konjunktyvo arba imperatyvo reikšmes, tiesioginės būsimajo laiko reikšmės atspalviai vis dėlto išlieka. Tačiau neretai būsimajo laiko formos neturi konkrečios laiko reikšmės ir jomis pasakomas įprastinis veiksmas arba įprastinis veiksmy tarpusavio santykis. Tai ypač aiškiai matyti tokiuose sakiniuose, kur šalia būsimajo laiko formų ta pačia reikšme vartojamos esamojo laiko formos, pvz.:

Iei ko melsime io | kaip iam intinka | tada ghis ischklausamus BP II 106_{14–15}.
Neš ių kas augβcžeus užlipš | tų sūkeus nupūla DP 154_{43–155}₂. *Kad koroio rikβtety plaka kayp waykus mažus | ir tu negi ažukirs | pirma rodžia iu ir grassosi...* SP I 243_{17–21}. ... *teip vžáklina ákis žmogaus | nes kácžeib regimay regies | tádá nieko tácziau neismáno...* MP 103_{a39–40}.

Be konkrečios veiksmo, vėlesnio už kalbamąjį momentą, reikšmės būsimajo laiko formos dabartinėje lietuvių kalboje paprastai vartojamos patarlėse ir priežo-

²⁷ Ne visi autoriai būsimajo laiko formas vartoja vienodai dažnai. Pavyzdžiui, J. Bretkūno „Postilėje“ būsimajo laiko formos imperatyvine reikšme vartojamos kiek rečiau, negu Daukšos „Postilėje“. Tai ypač aiškiai matyti, palyginus tuos pačius evangelijų tekstus, plg., pvz., ... *eik pirm | ir suderek su Broliu tawa | ir potam ateik | ir affierawok Dowana tawa* BP II 284_{3–5} ir ... *o eik pirm' suligk su brólu sawú: ir potam' afierawôssi dówną táwa* DP 292_{30–31}.

²⁸ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947, 38–39.

džiuose (tipas *prieš vėją nepapūsi*). Seniausiuose lietuvių kalbos paminkluose tokių posakių retai pasitaiko, pvz.:

Iauczui kulantem ne uβrischi nasru Mž 31₁₁₋₁₂. *Su βwētú giwėdamas | βwėtu bŭssi | o su pėrwestu | pėrwestu pawirsi* DP 281₁₇₋₁₈.

Liaudies šnekamojoje kalboje šio tipo pasakymai, be abejo, buvo vartojami gana dažnai. Tai rodo, pvz., Pilypo Ruigio pateikiami smulkiosios tautosakos pavyzdžiai:

Iáučiu būdams, ne baubsi kai Bullus R¹72₁₆. *Aklas Akiū ne paslėpsi* R¹86₆.

§ 6. Reikia dar paminėti, kad senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose būsimąjo laiko formos gana dažnai pavartojamos konstrukcijose su *te* arba *tegul* geidžiamosios nuosakos reikšme, pvz.:

...Te ischmintis ijo passiβijns... Mž 350₁₅₋₁₆. *Tegul bus griná Kalbá pikta panekintá...* SG II 24₂₅. *Ir βlowe io iβ žmoniu tegul bus iβmestá* PK 87₂₅₋₂₆.

Kadangi bet kuriomis geidžiamosios nuosakos formomis pasakomas veiksmas, kuris gali vykti arba nevykti vėliau už kalbamąjį momentą, tai būsimąjo laiko formos šiais atvejais kokių nors papildomų reikšmės atspalvių nesuteikia. Visiškai ta pačia reikšme gali būti vartojamos ir esamojo laiko formos, pvz.:

Kád pri Diewá stosimese | Tegul teysus rándamese SG II 88₁₈₋₁₉.

§ 77. Kaip matyti, tos reikšmės, kuriomis vartojamos būsimąjo laiko formos senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose (išskyrus optatyvinę konjunktyvo reikšmę), būdingos šio laiko formoms ir dabartinėje lietuvių kalboje. Nepastebima ir kokių nors ryškesnių skirtumų tarp šių formų vartojimo skirtingų tarmių pagrindu parašytuose kalbos paminkluose. Žinoma, negalima manyti, kad senuosiuose kalbos paminkluose, kuriuose kalbama vien tik siauromis religinėmis temomis, atsispindėjo visi tarmėse pasitaikantieji šių formų vartojimo atvejai. Be to, tų raštų autorių kalbą veikė tiek kitų kalbų, tiek besiformuojančios lietuvių literatūrinės kalbos įtaka.

НАИБОЛЕЕ ХАРАКТЕРНЫЕ СЛУЧАИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО МНОГОКРАТНОГО И БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В ЛИТОВСКИХ ПАМЯТНИКАХ ПИСЬМЕННОСТИ XVI—XVII вв.

Резюме

Как в современном литовском языке, так и в памятниках письменности XVI—XVII вв. формы прошедшего многократного времени употребляются для обозначения действия в прошлом, повторявшегося неопределенное количество раз и протекавшего с перерывами. На основании того, что в большинстве памятников указанные формы встречаются сравнительно редко, предполагается, что и во многих говорах того времени они были менее распространены, чем в современном литовском языке. Наряду с этим, указываются и некоторые другие возможные причины редкого употребления этих форм в памятниках письменности. В некоторых восточных говорах формы прошедшего многократного времени, по-видимому, имели примерно такое же распространение, как и в наше время. На это указывает последовательность их

употребления в сочинениях К. Ширвидаса и сравнительная многочисленность этих форм в „Postilė“ Моркунаса.

Формы будущего времени, кроме прямого временного значения, часто имеют разные модальные оттенки. Наиболее характерные модальные значения — значение императива и потенциальное (а в некоторых памятниках даже оптативное) значение конъюнктива. Иногда формы будущего времени употребляются для обозначения обычного, повторяющегося действия вне всяких временных ограничений. Все эти значения, за исключением оптативного значения конъюнктива, характерны для форм будущего времени и в современном литовском языке.